

TOKTAMIŞ HAN

hâkimi Mamay Mirza'yı Don nehrine dökülen Kalka ırmağı boyunda mağlûp etti. Böylece yirmi yıldan beri devam eden fetret devrine son verdi ve Cuci ulusunda birliği yeniden sağladı. Hârizm ile Azerbaycan dışında daha önce Altın Orda Hanlığı'na bağlı olan toprakların tamamını ele geçirdi.

Bu zaferden sonra Toktamış Han dikkatini Rusya'ya yöneltti. Rus prensliklerinin zâhiren boyun eğmesini sağlamak, Rus şehirlerinden daha büyük ganimetler elde etmek ve Kulikovskaya savaşının intikamını almak için 23-26 Ağustos 1382 tarihinde Ryazan ve Suzdal knezlerinin desteğiyle Moskova'yı kuşattı. Başarısız olunca da hileye başvurdu ve Moskovalılar'dan alacağı az miktarda para karşılığında kuşatmayı kaldıracacağına dair söz verdi. Moskovalılar şehrin kapılarını açınca şehri yerle bir etti ve büyük ganimetlerle geri döndü. Kaynaklarda bu savaş dolayısıyla Moskova'da 24.000 kişinin öldüğü belirtilir. Böylece Toktamış, Altın Orda'nın nüfuz sahasında olan knezliklere de üstünlüğünü kabul ettirdi. Toktamış Han bunun ardından Azerbaycan ile Hârizm'e girdi. 785'te (1383) Timur'un hâkimiyetinde bulunan Hârizm'de kendi adına para bastırdı. Daha sonra Tebriz seferine çıktı (787/1385); ancak Toktamış'ın askerleri sekiz gün boyunca şehre giremedi. Bunun üzerine Toktamış, Moskova'da uyguladığı taktiğe başvurdu. Tebriz halkı 250 tümen altın karşılığında barışı kabul etti. Fakat Toktamış Han antlaşmayı bozarak ordusunu şehre soktu ve Tebriz'i yağmaladı, âlimlerini başşehir Saray'a götürdü. 1387'de Keş'i yağmaladı. Ertesi yıl Timur'un Orta Asya'daki topraklarının sınır kalesi olan Sabran şehrinin kuşattı; ardından Otrar yakınlarında Timur'un oğlu Ömer Şeyh'i mağlûp etti, birçok şehir ve köyü yağmaladı. Buhara'yı almak istediysen de başarılı olamadı.

Toktamış Han ile Timur arasındaki ilk karşılaşma Receb 793 (Haziran 1391) tarihinde Kondurca (Kunduzca) ırmağı boyunda vuku buldu. Toktamış Han'ın ordusunu dağıtan Timur çok miktarda ganimet elde etti. Yenilgiye rağmen Toktamış, Deşt-i Kıpçak'taki hâkimiyetini korudu. İki ordu 23 Cemâziyelâhir 797'de (15 Nisan 1395) Terek ırmağı boyunda tekrar karşı karşıya geldi. Zafer yine Timur'un tarafındaydı. Timur bizzat Toktamış Han'ı takip etmek üzere İdil boyunda Ükek'e, ardından Moskova'ya kadar giderek buraları yağmaladı. Timur'un çekilmesinden sonra Toktamış Han 1396'da Kefe'ye hâkim olduysa da Emîr Edigey Mirza'nın yardımıyla han-

lığını ilân eden Timur Kutluk'a yenildi ve Litvanya Prensi Vitovt'a sığındı. Fakat 9 Zilhicce 801'de (12 Ağustos 1399) Vitovt ile Toktamış'ın birleşik ordusu Edigey tarafından bozguna uğratıldı. 1405 yılına kadar devam eden kaçak hayatı sırasında Edigey Mirza onu yakalayabilmek için çok uğraştı. Toktamış Han zor durumda kaldığından Timur'la arasını düzeltmeye teşebbüs ettiyse de Timur'un âni ölümü iyice yalnız kalmasına yol açtı. Bir süre sonra Edigey ve adamları tarafından takip edilirken Karaton ırmağı boyunda atıyla birlikte uçuruma yuvarlanarak öldü. Ölümünden sonra oğulları Altın Orda Hanlığı mirası üzerinde pay almak için mücadeleye girdi. Bunların içinde özellikle Celâleddin, Cabbar Berdi, Kerim Berdi ve Kebek zikredilebilir. Diğer bir oğlu Kadir Berdi 822 (1419) yılında öldürüldü. Toktamış Han gayretli ve mücadeleci bir tabiatı sahipti. Ancak bitmek bilmeyen mücadeleyi azmi onu Timur gibi kudretli bir hükümdarla karşı karşıya getirmiş, bu da Altın Orda Hanlığı'nın yıkılmasına zemin hazırlamıştır. Onun Edigey ile olan mücadelesi Nogay, Başkırt, Kazak, Özbek ve Karakalpaklar arasında destanlara konu olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Zeynüddin, *Zeyli Tarih-i Güzide* (trc. M. D. Kyazimof – Ziya Bünyadov), Bakü 1990, s. 130-134; Nizâmeddin-i Şâmî, *Zafernâme* (trc. Necati Lugal), Ankara 1987, tür.yer.; Şerefeddin, *Zafernâme* (Urumbayev), tür.yer.; Ötemiş Hacı, *Çengiznâme* (nşr. V. P. Yudin), Alma-Ata 1992, tür.yer.; A. Nasonov, *Mongoli i Rusy*, Moskova 1940, s. 135-139; Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarluk ve Bitikler*, Ankara 1940, s. 19, 33; a.mlf., *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, tür.yer.; a.mlf., *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, s. 95-97; B. Spuler, *Die Goldene Horde die Mongolen in Russland (1223-1502)*, Leipzig 1943, tür.yer.; Zeki Velidi Togan, "Timur's Campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus", *Annals of the Ukrainian Academy of Sciences in the U.S.*, New York 1958, IV, 1358-1371; Nurettin Aġat, *Altınordu (Cuçi Oġulları) Paraları Kataloġu: 1250-1502*, İstanbul 1976, s. 94-103; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, tür.yer.; a.mlf., "Toktamış", *İA*, XII/1, s. 412-420; Charles Halperin, *Russia and The Golden Horde*, Indiana 1985, s. 56-57, 96, 99; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (trc. M. Reşat Uzman), İstanbul 1996, s. 346-385, 403-415; Rızaeddin Fahreddin, *Han Zolotoy Ordı*, Kazan 1996, s. 45-49 (Türkçe trc. İlyas Kamalov, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, İstanbul 2003, s. 67-72); A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarluk ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara 1996, s. 105-106, 251-252; a.mlf., "Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bık Hâci Adlı Kişiyi Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı", *TDe*, XIII (2000), s. 167-192; L. Gumilöv, *Drevnyaya Rusy i Velikaya Stepy*,

St. Petersburg 2001, s. 565-611; İlnur Mirgaliyev, "Emir Mamay Kem Bulgan Ul?", *Kazan Utları*, VIII, Kazan 2001, s. 170-174; Hayrunnisa Alan Akbiyık, "Timur'un Toktamış Üzerine Seferleri ve Altın Orda'nın Yıkılması Meselesi", *Bilgi: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 27, Ankara 2003, s. 117-156; D. DeWeese, "Toktamış", *EP²* (İng.), X, 560-563.

 İLYAS KAMALOV

TOKUZ OĖUZLAR

(bk. DOKUZ OĖUZLAR).

TOLAN, Hüseyin

(1910-1976)

Türk müzikisi bestekârı.

Selânik'in Karaferye kasabasında doğdu. Babası Karanfilzâde Bekir Efendi, annesi Safiye Hanım'dır. Çocukluk yılları hakkında bilgi yoktur. 1924'te ailece Türkiye'ye göç ederek İstanbul'a yerleştiler. Bir süre Altunizade'de ikamet ettikten sonra Karagürmük'e taşındılar. Hüseyin ortaokulu bitirince Beyazıt Camii ikinci imamı İsmail Efendi'nin (Atay) (Sarı İmam) yanında hıfzını tamamladı. Daha sonra aldığı derslerle iyi bir mevlidhan, gazelhan ve Kur'an okuyucusu olarak yetişti. İstanbul Belediyesi Mezarlıklar Müdürlüğü'ne din görevlisi tayin edildi. Asıl mesleği olan ayakkabıcılığa Kapalıçarşı'daki dükkânında devam etti. 1970-1975 yılları arasında Mahmutpaşa'da Gürün Han'da imamlık yaptı. 23 Ocak 1976'da Karagürmük'teki evinde kalp krizinden öldü ve Topkapı Çamlık Mezarlığı'nda defnedildi.

Tabii ses güzelliğinin yanı sıra bestelediği dini ve din dışı eserleriyle tanınan Hüseyin Tolan'ın müzikideki ilk hocası Ali Rıza Şengel'dir. 1928'lerde Şengel'den nota, usul ve makam bilgileri alarak başladığı müzik çalışmalarını Refik Fersan, Fahire Fersan, Münir Nurettin Selçuk, Refik Talat Alpmen gibi ustaların yanında nazariyat

Hüseyin
Tolan

ve üslûp dersleriyle sürdürdü. Ali Rıza Şengel'in tavsiyesi üzerine Süleymaniye Camii başmüezzini Hâfız Kemal'den mevlid ve gazel tavrı meşketti, ayrıca Vildan Ni-yazi Ayomak'tan iki yıl kadar mûsiki nazariyatı dersleri aldı. 1940 yılında İstanbul Belediye Konservatuvarı İcra Heyeti'ne okuyucu olarak alındıysa da altı ay sonra istifa etti. Ardından kendini tamamen mûsiki çalışmalarına verdi. Selahattin Pınar, Sadettin Kaynak, Kemal Batanay gibi hocalardan faydalandı. Çarşılı Hüseyin diye tanınan Hüseyin Tolun uzun süre evinde talebelere dinî eserler meşketti ve pek çok talebe yetiştirdi. Bunlar arasında Hüsnü Yetişken, Dursun Çakmak, Necdet Tanlak, İzzet Eskidemir ve Ahmet Muhtar Gölge en tanınmışlarıdır.

Bestekârlığa 1939 yılında başlayan ve bestelerinde "Bekirzâde" mahlasını kullanan Hüseyin Tolun'ın ilk eseri, "Zannederim gönlümü bir şûha bağlarsam geçer" mısraıyla başlayan ferahfezâ şarkısıdır. Eserlerinden tesbit edilen üç tevşih, üç ilâhi, on bir şarkı ve bir köçekçesinin listesini Öztuna (bk. bibl.), bestelerinin güftelerini Rona (bk. bibl.) neşretmiştir. "Evliyâdan himmet aldım" mısraıyla başlayan düğâh, "Bir seher vaktiydi doğdu habîb-i kibriyâ" mısraıyla başlayan rast tevşihleriyle, "Kullarında yok sana lâyük metâ" mısraıyla başlayan isfahan ramazan ilâhisi günümüzde de okunan eserlerinden bazıdır. Ali Rıza Şengel'in dinî eserlerden oluşan iki defterinden birinin Hüseyin Tolun'ın vârislerinde olduğu söylenmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Rıza Sağman, *Mevlid Nasıl Okunur? ve Mevlidhanlar*, İstanbul 1951, s. 210, 213; Mustafa Rona, *20. Yüzyıl Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 554-557; Gültekin Oransay, "Yayınlanmış Türk Din Musikisi Sözlü Anıtlarının Ezgileyicileri", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, III, Ankara 1977, s. 200-201; Öztuna, *BTMA*, II, 400 (maddenin yazımında Hüseyin Tolun'ın talebelerinden Ahmet Muhtar Gölge'den alınan bilgilerden de faydalanılmıştır).

NURİ ÖZCAN

TOLASA, Harun (1938-1983)

Divan edebiyatı üzerindeki araştırmalarıyla tanınan bilim adamı.

1 Mayıs 1938'de Seydişehir'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Seydişehir ve Konya'da tamamladı. Askerliğini yaptıktan sonra üniversite öğrenimine başladı; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve

Edebiyatı Bölümü ile İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nu bitirdi (1964). İki yıl Muğla'da Turgutreis Lisesi'nde edebiyat öğretmenliği yaptı. Ardından Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Eski Türk Edebiyatı asistanı oldu. Ali Nihad Tarlan'ın gözetiminde yürüttüğü *Ahmed Paşa Divanı'nın Tahlili ve Sistematik İndeksi* adlı teziyle doktor unvanını aldı (1969). 1970'te iki yıl süreyle Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderildi. Tolasa'nın burada edindiği bilgileri değerlendirerek hazırladığı *Sehî, Latîfî, Âşık Çelebi Tezkirelerinde Şair Tedkik ve Tenkidi* adlı doçentlik tezi (1975), eski Türk edebiyatı alanında bilimsel yöntem uygulaması açısından örnek kabul edilir. 1977'de Ege Üniversitesi'nin Sosyal Bilimler Fakültesi'nde (Edebiyat Fakültesi) Selahattin Olcay ile birlikte Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün kuruluşunu gerçekleştirdi. Profesörlüğe yükseltilmesinden (1982) bir yıl sonra Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi dekanlığına tayin edildi. Ancak bu görevde çok kısa bir süre çalışabildi ve 31 Ocak 1983'te vefat etti.

Harun Tolasa, eski Türk edebiyatı sahasında doktora tezinden başlayarak alışılmış konuların dışında çalışmalar gerçekleştiren, metot ve usul yeniliklerine açık bir ilim adamı olarak diikkat çeker. *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası* adıyla yayımlanan doktora çalışması (Ankara 1973, 2001) dîvan tahliliyle ilgili pek çok akademik çalışmanın öncüsüdür. *Sehî, Latîfî, Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi* adıyla basılan doçentlik tezi ise (İzmir 1983) yine orijinal çalışmalardan biridir. İlkinde Bursalı Ahmed Paşa'nın hayal dünyasını tesbit için ayrıntılı bir araştırma gerçekleştirilmiş, ikincisinde XVI. yüzyılın üç tezkirecisi, eserlerinde yer alan şairlere yönelik değerlendirmeler açısından incelenmiştir. Daha sonra bu iki çalışmadan hareketle yeni araştırmalar ortaya konmuştur. *Gü-*

nümüz Türkçesindeki Karşılıklarıyla Şeyhülislâm Bahâyi Efendi Divanı'ndan Seçmeler (İstanbul 1979) ve *Temeşvarlı Osman Ağa: Bir Osmanlı Türk Sipahisinin Hayatı ve Esirlik Hatıraları* (İstanbul 1986) Tolasa'nın yayımlanmış diğer eserleridir. Harun Tolasa'nın bunların dışında dergilerde neşredilmiş çok sayıda makalesi ve ansiklopedilere yazdığı maddeler bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Fikret Türkmen, "Prof. Dr. Harun Tolasa", *TDEAD* (1983), s. 2-4; Mustafa İsen, "Kayıplar / Harun Tolasa", *Türkiye Kültür ve Sanat Yıllığı* (Ankara 1984), s. 597; Sabahattin Çağın, "Tolasa, Harun", *TDEA*, VIII, 367-368.

MUSTAFA İSEN

TOLEDO

(bk. TULEYTULA).

TOLUN, Abdülaziz Mecdi

(bk. ABDÜLAZİZ MECDİ EFENDİ).

TOLUNOĞLU CAMİİ

(bk. İBN TOLUN CAMİİ).

TOLUNOĞULLARI

Mısır ve Suriye'de hüküm süren bir Türk-İslâm hânedanı (868-905).

Hânedanın kurucusu Ahmed b. Tolun'un Buhara asıllı bir Türk olan babası Tolun, Halife Me'mûn döneminin önemli kumandanlarındandı. Babasının vefatından (240/854) iki yıl sonra Bizans'a karşı düzenlenen seferlerin merkezi Tarsus'a giden Ahmed b. Tolun, muhtemelen Müstâin-Bilâh'ın halifeliğinin ilk yılında (248/862) Sâ-merrâ'ya döndü ve onun güvenini kazanarak saraydaki nüfuzlu kişiler arasında yer aldı. Ardından Mısır Valisi Bayk Bey'in vekili sıfatıyla Mısır'a girdi, bu vesileyle hânedanın temellerini attı (254/868). Dimaşk'taki isyanı bastırmak amacıyla topladığı ordusundaki asker sayısının 100.000'in üstüne çıkması üzerine askerî birlikleri için Sâ-merrâ benzeri bir şehir kurarak hükümet merkezini oraya nakletmeye karar verdi. Fustat'ın kuzeydoğusunda Yeşkür dağının eteğinde Katâi semtini tesis etti ve idare merkezini orada yaptırdığı saraya taşıdı (256/870).

Harun
Tolasa